

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP / MPHTI / IRSTI: 14.25.09
<https://orcid.org/0009-0006-6054-9363>
<https://orcid.org/0000-0002-4131-9152>
<https://orcid.org/0000-0001-8909-9235>

¹Исмайлова Б.А.*, ¹Орынбасарова Г.Ж., ²Қожамжарова Д.П.

¹8D01601 - «Тарих педагогын даярлау» мамандығының II курс докторанты,
Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

¹тарих ғ.к., доцент. Ө.Жәнібеков атындағы ОҚПУ. Шымкент, Қазақстан

²тарих ғ.д., профессор, ҚР Президент жанындағы ҰҒА академигі. Алматы, Қазақстан

**ТАРИХ САБАҚТАРЫНДА ҰЛТТЫҚ ТҰЛҒАЛАРДЫҢ
ӨМІР ЖОЛЫН ОҚЫТУДЫҢ ТӘРБИЕЛІК ӘЛЕУЕТІ**

*Автор - корреспондент: balnur.ismaylova1988@mail.ru

Түйін. Мақалада мектептегі тарих сабақтарында ұлттық тұлғалардың өмір жолын оқытудың тәрбиелік әлеуеті Е.Бекмаханов мұрасы негізінде талданады. Зерттеудің мақсаты – ғалым еңбектеріндегі тұлғатану бағытын қазіргі Қазақстан тарихы сабағындағы патриоттық, азаматтық және құндылықтық тәрбие мазмұнымен байланыстыра көрсету. Жұмыста герменевтикалық, компаративтік және әдістемелік талдау тәсілдері қолданылып, Е.Бекмаханов зерттеулеріндегі Кенесары Қасымұлы бейнесі мен қазіргі мектеп бағдарламасындағы тұлғатану ұстанымдары салыстырылады. Автор тарихи тұлғаны оқыту оқушыға деректі жаттатумен шектелмей, тарихи сананы, ұлттық бірегейлікті, академиялық адалдықты және азаматтық жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал ететінін негіздейді. Мақалада мәтінмен жұмыс, дискуссиялық сұрақтар, моральдық дилемма, деконструкция және рөлдік ойын әдістері қарастырылған. Әр әдістің тәрбиелік мүмкіндіктері жеке талданған. Олардың сабақта қолданылу жолдары нақты көрсетілген. Зерттеу нәтижелері маңызды тұжырымдар берді. Е. Бекмаханов еңбектері тарих сабағында тиімді құрал болып табылады. Оларды пайдалану оқушының сыни ойлауын арттырады. Сонымен қатар тарихи пайым мен мемлекетшілдік ұстаным да қалыптасады.

Кілт сөздер: Әділетті Қазақстан, адал азамат, жалпыұлттық идеология, тұлғатану, Ермұхан Бекмаханов, К.Қасымұлы

¹Исмайлова Б.А.*, ¹Орынбасарова Г.Ж., ²Қожамжарова Д.П.

Докторант II курса специальности 8D01601 - «Подготовка педагога истории»,
ЮКПУ им.Ө.Жанибеков. Шымкент, Казахстан

к.и.н., доцент. ЮКПУ им.Ө.Жанибеков. Шымкент, Казахстан

д.и.н., профессор, академик НАН при Президенте РК. Алматы, Казахстан

**ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ОБУЧЕНИЯ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ
НАЦИОНАЛЬНЫХ ДЕЯТЕЛЕЙ НА УРОКАХ ИСТОРИИ**

*Автор - корреспондент: balnur.ismaylova1988@mail.ru

Аннотация: В статье рассматривается воспитательный потенциал изучения жизненного пути национальных личностей на уроках истории. Данный анализ проводится на основе научного наследия Е.Бекмаханова. Цель исследования - раскрыть связь направления персонологического анализа в трудах ученого с содержанием патриотического, гражданского и ценностного воспитания в современном курсе истории Казахстана. В работе применены герменевтический, компаративный и методический подходы, сопоставлены образ Кенесары Касымұлы в исследованиях Е.Бекмаханова и подходы к изучению исторических личностей в современной школьной программе. Автор обосновывает, что изучение исторической личности не должно сводиться к запоминанию фактов, а должно способствовать формированию исторического сознания, национальной идентичности, академической честности и гражданской ответственности учащихся. В статье предложены методические приемы работы с текстом, дискуссионные вопросы, моральная дилемма, деконструкция и ролевая игра. Результаты исследования показывают, что использование трудов Е. Бекмаханова на уроках истории развивает критическое мышление, историческое суждение и государственническую позицию учащихся.

Ключевые слова: Справедливый Казахстан, честный гражданин, общенациональная идеология, персонология, Ермұхан Бекмаханов, К.Касымұлы.

¹Ismailova B.A.*, ¹Orynbasarova G.Zh., ²Kozhamzharova D.P.

¹Second-year doctoral student of specialty 8D01601 – «History teacher training»,
O.Zhanibekov SKPU. Shymkent, Kazakhstan

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. O.Zhanibekov SKPU. Shymkent,
Kazakhstan

²Doctor of Historical Sciences, Professor, Kazakhstan Republic under the President National
Sciences Academician Academy. Almaty, Kazakhstan

THE EDUCATIONAL POTENTIAL OF LEARNING THE WAY OF LIFE NATIONAL FIGURES IN HISTORY LESSONS

*Corresponding author: balnur.ismaylova1988@mail.ru

Abstract: The article examines the educational potential of studying national figures in history lessons based on E. Bekmakhanov's scholarly legacy. The purpose of the study is to define the methodological value of his works in developing students' historical consciousness, civic responsibility and value-based understanding of the past. The study uses hermeneutic, comparative and methodological analysis. Special attention is given to the image of Kenesary Kassymuly in E. Bekmakhanov's research and its interpretation in modern school history education. The article shows that historical personality study should not be limited to factual memorization. It can support students' critical thinking, academic integrity and civic position through text analysis, discussion questions, moral dilemmas, deconstruction and role play. The proposed approach allows E. Bekmakhanov's legacy to be used as a methodological resource in history teaching.

Keywords: Just Kazakhstan, honest citizen, national ideology, personology, Yermukhan Bekmakhanov, K.Kassymuly.

Кіріспе

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың бастамасымен «Адал азамат» ұғымы білім беру бағдарламалары мен идеологиялық саясаттың басты бағытына айналды. «Адал азамат» тұжырымдамасы «Әділетті Қазақстан» құрудың негізі — озық ойлы, еңбекқор, әділдікті бәрінен биік қоятын және өз ісіне жауапты тұлға қалыптастыру.

Білім беру жүйесінде тарих пәнінің міндеті оқушыларға тарихи фактілер мен даталарды меңгертумен ғана шектелмейді. Тарих сабағы білім алушының тарихи санасын, ұлттық бірегейлігін, азаматтық жауапкершілігін және құндылықтық бағдарын қалыптастыратын маңызды пәндік кеңістік ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде жеке тұлғаның шығармашылық пен рухани дене мүмкіндіктерін дамыту болып табылады. Адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту негізі [1]. Талап тарих пәнінің тәрбиелік қызметін күшейтеді. Тарихи білімді тұлғалық даму және азаматтық ұстаным қалыптастыру құралымен байланыстыра қарастыруды талап етеді.

Қазақстандағы тәрбие жұмысының құрылымында ұлттық құндылықтар, адалдық пен еңбекқорлық негізгі тетік. Жауапкершілік және отаншылдық ұғымдары өзекті тұсы. 2024 жылғы «Біртұтас тәрбие» бағдарламасында білім беру ұйымдарындағы тәрбие процесін құндылыққа және құзыреттілікке бағдарланған тәсіл арқылы ұйымдастыру көзделеді [2]. Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан - Адал азамат» атты екінші отырысында жоғарыла айтылған ұғымдарын ел дамуының құндылықтық негіздерімен байланыста сипаттады [3]. Тарих сабағында ұлттық тұлғаларды зерттеу оқушыға өткенді жаңаша көзбен бағалауға мүмкіндік туғызады. Тарихи оқиғалар жай деректер ретінде емес, тұлғалық және азаматтық қырынан қарастырылады. Осылайша оқушы тарихты терең сезінеді. Құндылықтық талдау да осы үдерістің маңызды бөлігі болып табылады.

Ұлттық тұлғаларды оқыту мемлекеттік саясатпен тығыз байланысты мәселе. Қазақстан тарихи-мәдени жадын жаңартуды өз бағытының өзегіне айналдырған. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында тарихи сана мен ұлттық жадыны қалпына келтіру мәселесі арнайы сөз болады. Сонымен қатар ондай ірі тарихи есімдерді насихаттаудың және «Ұлы даланың ұлы есімдері» жобасын жүзеге асырудың маңыздылығы нақты атап көрсетілген [4].

Мектеп тарихын оқытуда жеке тұлға арқылы кезеңді түсіндіру тәсілі, менің ойымша, ең тиімді жолдардың бірі. Оқушы белгілі бір адамның өмірін, оның таңдауларын, күресін қадағалай отырып, тарихи ортаны өзі сезінгендей қабылдайды. Абстрактілі дата мен оқиғалар жинағынан гөрі, нақты адам тағдыры арқылы берілген ақпарат есте жақсы қалады.

Е. Бекмахановтың зерттеулері осы тұрғыдан ерекше орын алады. Ол XIX ғасырдың 20–40-жылдарындағы қазақ тарихын, атап айтқанда отаршылдыққа қарсы халық қозғалысын терең талдаған. Кенесары Қасымұлы бастаған қарулы қарсылықтың табиғаты мен мәні осы еңбектерде дәлелді түрде ашылған, сондықтан бұл материалдар сабақта тікелей қолдануға жарамды [5, 43–45].

Бекмаханов мәтіндерімен жұмыс істеу оқушыға тек фактіні жаттауды емес, деректі сауатты оқуды үйретеді. Бір оқиғаның бірнеше түрлі бағасы болуы мүмкін екенін, тарихшының өз позициясы мен дәуірі оның пікіріне ықпал ететінін оқушы осы арқылы байқайды. Бұл сыни ойлауды қалыптастырудың нақты, практикалық жолы.

Тарихи әділет пен академиялық адалдық күрделі ұғымдар. Оларды оқушыға жеткізу оңай емес. Бекмаханов мұрасы осы ұғымдарды нақты мысалдар арқылы ашып көрсетеді.

Зерттеу жұмысы Е.Бекмаханов мұрасына арналған. Ол мектептегі Қазақстан тарихы сабағымен тікелей байланыста қарастырылады. Негізгі назар ұлттық тұлғаларды оқыту мазмұнына аударылады. Дереккөз ретінде бірнеше материал пайдаланылды. Олардың қатарында Е. Бекмахановтың XIX ғасырдың 20–40-жылдарына арналған еңбегі бар. Сонымен қатар ғалым туралы естелік жазбалар алынды. Тарихты оқытудың әдістемелік ұстанымдары да негізге алынды. Құндылықтық тәрбиеге бағытталған нормативтік құжаттар да қамтылды [6; 7].

Зерттеудің мақсаты айқын белгіленген. Е.Бекмахановтың ғылыми еңбектері арқылы тарихи тұлғаларды мектеп сабақтарында оқытудың тәрбиелік мүмкіндіктері зерделенеді. Сабақтарда қолдануға болатын әдістемелік тәсілдер де анықталады. Осы мақсат бірнеше

міндетті белгіледі. Солардың бірі Е.Бекмаханов еңбектеріндегі Кенесары Қасымұлы бейнесін талдау.

Ғалым мұрасын қазіргі мектеп оқулықтарындағы тұлғатану мазмұнымен салыстыру; тарихи тұлғаларды оқытуға арналған әдістемелік тәсілдерді жүйелеу; Е. Бекмаханов еңбектерін сабақта қолданудың танымдық, құндылықтық және әрекеттік мүмкіндіктерін анықтау.

Тарихнамалық негізді қалыптастыруда бірнеше зерттеушінің еңбегі пайдаланылды. М.Қ. Қозыбаевтың кеңестік кезеңдегі ақтаңдақтарға қатысты тұжырымдары [8], К. Нұрпейістің Бекмаханов еңбектерінің қазақ тарихындағы орны туралы пайымдары [9], сондай-ақ М.Х. Әбусейітова мен Т. Омарбековтің әдіснамалық зерттеулері [10;11] осы қатарда. Ұлттық саяси элита мәселелерін қарастыруда М. Қойгелдиевтің еңбегі мен «Қазақстан тарихы: очерктер» басылымы қосымша тірек болды [12;13]. Кенесары Қасымұлы бейнесін мектеп мазмұны тұрғысынан нақтылау және салыстыру үшін З.Е. Қабылдинов, Ж.Н. Қалиев және А.Т. Бейсембаева құрастырған 8(7)-сынып оқулығының тақырыптық материалдары [14,3-5;101-104], тарихты оқыту әдістемесі мен тұлғатану мәселелерін қарастырған Г. Сармурзина еңбегі [15, 45-52] және Х.А. Аубакирова мақаласы [16, 85-92] негізге алынды.

Кенесары Қасымұлы қозғалысын Бекмаханов тек шайқастар тізбегі ретінде қарастырмады - оны қазақ қоғамындағы мемлекеттілік пен саяси дербестік мәселесінің көрінісі деп бағалады. XIX ғасырдың 20–40-жылдарын зерттеу барысында ғалым осы қозғалыстың әлеуметтік негізін, саяси мақсатын және отаршылдыққа қарсы сипатын ғылыми тұрғыдан ашып берді [5, 43–45]. Тарихи тұлға оның еңбегінде өмірбаяндық дерек деңгейінен жоғары көтеріледі - белгілі бір кезеңнің қоғамдық қайшылықтары мен халықтық қозғалыстардың ішкі логикасымен тығыз байланыста қаралады.

Осы тұрғыдан Кенесары бейнесі мектеп тарихы үшін ерекше дидактикалық мүмкіндік ашады. Ұлттық қозғалыстардың себеп-салдарын, тарихи шешімдердің ауқымын, саяси көшбасшылыққа жүктелетін жауапкершілікті — осының бәрін оқушымен талқылауға Бекмаханов зерттеулері нақты тірек бола алады. Қазақ тарихнамасындағы тұлғатану бағыты да көп жағынан осы еңбектерден бастау алады.

Бекмахановтың зерттеу тәсілі мектеп сабағында, әсіресе деректермен жұмыс жасауды үйрету тұрғысынан, нақты қолданысқа ие. Ғалым мұрағат қорларын, ресми актілерді және тарихи фактілерді бір-біріне қарама-қарсы қойып пайдаланды — осы салыстырмалы талдау арқылы бір оқиғаның бірнеше түрлі бағаланатынын және бұл бағалардың артында авторлық ұстаным, кезеңнің идеологиясы немесе дереккөздің шығу тегі жатқанын көрсетті. Мұндай материал сабаққа енгізілсе, оқушы алдына қойылған мәтінді бірден қабыл алудың орнына, оны кім жазған, қашан, не мақсатпен деген сұрақтардан бастап өзі жіктеуге мәжбүр болады. Бұл - тарихи сауаттылықтың басты белгісі.

Бекмахановтың өз тағдыры да оқу үдерісінде бөлек орын алуы мүмкін. Ол жазған еңбектері үшін ғылыми қудалауға ұшырады, мансабынан айырылды — бірақ кейін ақталды. Осы желі арқылы сыныпта тарихшының идеологиялық қысым жағдайындағы жауапкершілігін, ғылыми пікір мен ресми бағыттың арасындағы шиеленісті талқылауға болады. Алайда тұлғаны жай ғана мақтаумен немесе «трагедиялық ғалым» үлгісімен шектеп тастаса, дидактикалық мән жоғалады. Бекмахановты дәуірінің нақты тарихи контекстінде, деректерге сүйене отырып қарастырғанда ғана оның өмірбаяны оқушы үшін шынайы аналитикалық материалға айналады.

Мектеп тарихында ұлттық тұлғалардың өмір жолын қарастыру білім мен тәрбиені бір арнаға тоғыстырады. Кенесары Қасымұлы немесе Е. Бекмаханов сияқты есімдер оқушыға нақты мысал арқылы көп нәрсені үйретеді. Елдік мүдде дегеніміз не, азаматтық таңдау қалай жасалады, тарихи жауапкершілік қандай болады осының бәрін оқушы тірі деректер негізінде түсінеді.

Тұлғатану бағыты өмірбаяндық мәліметтерді жаттатумен шектелмейді. Ол оқушының тарихи ойлау қабілетін өсіретін жүйе ретінде қызмет атқарады. Сонымен бірге тарихи оқиғаларға құндылықтық тұрғыдан баға беру дағдысын да қалыптастырады.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Зерттеуде төрт негізгі әдіс қолданылды. Біріншісі тарихи-әдіснамалық талдау. Бұл арқылы Бекмахановтың Кенесары көтерілісін қалай сипаттағаны, тарихи тұлғаны қандай принциптер негізінде бейнелегені және авторлық тұжырымдарының ғылыми тірегі не екені зерделенді. Сонымен қатар осы еңбектердің мектеп сабағында мазмұндық ресурс ретінде пайдаланылу мүмкіндігі бағаланды.

Екіншісі герменевтикалық талдау. Бекмахановтың мәтіндерінде отаршылдыққа қарсылық, азаттық, азаматтық ұстаным сияқты ұғымдар қалай берілген осы мағыналық қабаттарды ашу үшін қолданылды. Мәтінді тек оқып шығу емес, оны оқушының жас деңгейіне, пәндік дайындығына және сабақтың тәрбиелік мақсатына қарай түсіндіру мәселесі де осы әдіс аясында қаралды. Нәтижесінде мәтіндегі құндылықтық мазмұн, авторлық баға және тұлға бейнесін оқу үдерісіне қалай кіріктіруге болатыны айқындалды.

Компаративтік талдау Е. Бекмаханов зерттеулеріндегі тұлға бейнесі мен қазіргі мектептегі Қазақстан тарихын оқыту мазмұнын салыстыруға бағытталды. Салыстыру барысында тарихи тұлғаны бағалау ұстанымы, дерекпен жұмыс жасау сипаты, оқушының тарихи пайымын дамыту мүмкіндігі, ұлттық құндылықтармен байланыс және тәрбиелік ықпал өлшемдері ескерілді. Осы негізде тарихи тұлғатану бағытының қазіргі сабақ құрылымындағы әдістемелік қызметі нақтыланды.

Е.Бекмаханов мұрасын сабақ үдерісінде қолдануға арналған әдістемелік тәсілдерді жүйелеуге қолданылатын Педагогикалық модельдеу әдісі. Зерттеу мазмұнында мәтінмен жұмыс, дискуссиялық сұрақтар, моральдық дилемма, тарихи деконструкция, салыстырмалы талдау және рөлдік ойын тәсілдері қарастырылды. Тәсілдер оқушылардың тарихи пайымын, азаматтық жауапкершілігін, академиялық адалдығын және ұлттық бірегейлік туралы түсінігін дамытуға бағытталды.

Тәрбиелік әлеуетті бағалауда үш өлшем негізге алынды: танымдық, құндылықтық және әрекеттік. Танымдық өлшем дегеніміз — оқушының тарихи дерекке деген түсінік деңгейі, тұлға қызметін саналы қабылдауы. Отаншылдық, әділдік, адалдық, жауапкершілік — осы құндылықтарды меңгеру екінші өлшемнің мазмұнын құрады. Ал үшінші — әрекеттік — өлшемде оқушының мәтінді талдай алуы, пікірін дәлелдеуі, өз азаматтық ұстанымын айта білуі басты назарда болды.

Кесте – 1. Е.Бекмаханов зерттеулері мен қазіргі мектеп бағдарламасындағы тұлғатану бағыттарын салыстыру

№	Салыстыру өлшемдері (Критерийлер)	Е.Бекмаханов зерттеулеріндегі тұлғалық сипаттамалар	Білім беру бағдарламасындағы тұлғатану бағыты
1	Идеологиялық платформа	Марксистік-лениндік методология. Тұлғалар таптық күрес пен кеңестік цензура шеңберінде бағаланды.	Ұлттық-мемлекеттік идеология. Тұлғалар ұлттық мүдде мен тәуелсіздік құндылықтары тұрғысынан қарастырылады.
2	Тұлға мен халықтың рөлі	«Тарихты тудырушы — халық бұқарасы».	«Тұлға тарихты жасайды». Көшбасшының жеке

		Тұлға — халықтың еркін орындаушысы, таптық мүдденің жетекшісі.	харизмасы, шешімдері мен рөлі бірінші орынға шығады.
3	Кенесары хан бейнесі	Прогрессивті феодалдық монарх. Отаршылдыққа қарсы күрескер, бірақ қаталдығы мен қателіктері таптық тұрғыдан сыналды.	Ұлттық азаттық символы, ұлы реформатор. Мемлекеттілікті қалпына келтіруші ретінде тек жағымды және дәріптеуші сипатта.
4	Бағалау бағыты	Біржақты саяси-әскери қызмет. Тұлғаның тек отаршылдыққа қарсылығы немесе әлеуметтік қайшылықтардағы рөлі зерттелді.	Көпқырлы жан-жақтылық. Саяси қайраткерлермен қатар ағартушылар, ғалымдар, рухани тұлғалар тең дәрежеде қамтылған.
5	Сын мен объективтілік	Мәжбүрлі таптық сын. Кез келген хан немесе сұлтанның буржуазиялық-феодалдық тегіне баса назар аударылды.	Сыни ойлау (SWOT-талдау). Тұлғаның қателіктері мен шешімдері сол дәуірдің тарихи контекстімен байланыстыра, объективті бағаланады.
6	Оқушыға/Оқырманға әсері	Академиялық-тарихи таным. Архивтік деректерге негізделген ғылыми баяндау, идеологиялық тұжырымдарды сіңіру.	Патриотизм мен құндылықтарды қалыптастыру. Тұлғаның жеке қасиеттері арқылы оқушы бойында азаматтық ұстанымды тәрбиелеу.

Тәжірибелік бөлім

Е.Бекмаханов мұрасы тарих сабағында бірнеше бағытта қолданылады. Біріншіден, оқушы тарихи мәтінмен тікелей жұмыс жасайды. Екіншіден, әртүрлі дереккөздерді салыстырып, өз қорытындысын шығарады. Үшіншіден, тұлғаның азаматтық ұстанымын талдайды.

Осы жұмыс барысында оқушы дайын тұжырымды жай қабылдаудан арылады. Мәтіннің қай кезеңде жазылғанын, авторының қандай позиция ұстанғанын және деректік негізі қаншалықты мықты екенін өзі зерттейді. Мұндай тәсіл тарихты тұлғаға бағдарланған талдау ұстанымдарымен үйлеседі [15, 45-52].

Әдістемелік зерттеулер де осыны растайды. Интерактивті әдістерді сабаққа енгізу оқушының тарихи материалды өз бетінше талдау қабілетін арттырады. Бұған қоса пікір білдіру және деректермен жұмыс істеу дағдылары да жетіледі [17, 102-110].

Әдістемелік жұмыстың орталық бөлігі - Бекмахановтың Кенесары туралы жазғандарын қазіргі оқулықтардағы түсіндірмелермен тікелей салыстыру. Бұл тәсіл оқушыны екі қарама-қарсы қателіктен алыстатады. Біріншісі - тұлғаны сынсыз мадақтау. Екіншісі - негізсіз жоққа шығару. Оқушы Кенесары қозғалысын өз бетімен зерттейді. Қозғалыстың пайда болу себептерін іздейді. Оның саяси мақсаттарын анықтайды. Қозғалыс сүйенген күштерді және тарихта қалдырған ізін дәлелдер негізінде талдайды. Осы жұмыс барысында оқушы бір нәрсені өз көзімен көреді. Тарихи оқиғалар ешқашан бір өлшеммен бағаланбайды. Бір оқиғаға берілген пікірлер неліктен алшақ болатынын ол іс жүзінде түсінеді.

Сабақта оқушыларға Бекмаханов мәтінінен және қазіргі оқулықтан үзінділер қатар беріледі. Міндет қарапайым: екі мәтінді салыстыру, айырмашылықтарды табу және сол айырмашылықтың себебін түсіндіру. Талдау сұрақтары оқушыны негізгі ұғымдарды анықтауға, авторлық ұстанымды дереккөздің табиғатымен байланыстыруға бағыттайды.

Мұның нәтижесінде мәтін оқушы үшін жай ақпарат көзіне айналып қалмайды — ол мағына мен құндылықтың белгілі бір кезеңде қалай қалыптасқанын көрсететін материалға айналады.

Компаративтік тапсырмалар оқушыға бір тұлғаға қойылған әр түрлі бағаларды зерделеуге жол ашады. Кеңес дәуірінің тарихнамасында идеологиялық талаптар басты орын алды. Тәуелсіздік алынғаннан кейін тарихты ұлттық мүдде тұрғысынан қайта бағалау үрдісі басталды. Мектеп бағдарламасында болса тәрбиелік мақсат жетекші қызмет атқарады.

Осы үш бағытты қатар қойып талдай отырып, оқушы тарихи деректерге сын көзбен қарауға үйренеді. Ол жай оқып шықпайды - дәлел іздейді, салыстырады, өз тұжырымын қалыптастырады. Осылайша пікірін негіздеу және дербес қорытынды жасау дағдысы біртіндеп орнығады.

Моральдық дилемма тапсырмасында оқушылар Бекмахановтың ғылыми ұстанымын оның өмір сүрген кезеңімен бірге қарастырады. Мақсат - ғалымның таңдауын бүгінгі өлшеммен бағалау емес, сол дәуірдің саяси қысымы мен идеологиялық шектеулерін ескере отырып, оның азаматтық жауапкершілік туралы шешімін түсіну. Оқушы «ол дұрыс па, бұрыс па» деген жеңіл сұраққа емес, «ол неге солай жасады және басқаша мүмкін бе еді» деген күрделі сұраққа жауап іздейді.

Рөлдік талдау мен пікірталас форматы осы жұмысты ауызша дәлелдеу деңгейіне шығарады. Сабақта оқушылар айыптаушы, қорғаушы, тәуелсіз зерттеуші немесе сарапшы рөлін алады. Рөл таңдалғаннан кейін пікірін дерексіз емес, нақты тарихи материалға сүйеніп жеткізуі тиіс. Бұл тәсіл қарсы ұстанымды да ескеруді талап ететіндіктен, оқушы жалған сенімділіктен арылып, дәлелге негізделген қорытынды жасауға үйренеді. Осылайша тарихи білім репродуктивті деңгейден аналитикалық деңгейге көтеріледі.

Ұсынылған тәсілдердің нәтижесі үш бағытта байқалады. Танымдық жағынан оқушы тарихи тұлға мен деректі белгілі бір кезеңмен байланыстыра түсінеді. Құндылықтық жағынан азаматтық жауапкершілік, адалдық және тарихи әділет туралы түсінік пайда болады. Әрекеттік жағынан мәтін талдау, салыстыру және өз позициясын негіздеу икемі дамиды. Осыған орай Е. Бекмаханов мұрасын сабақта пайдалану ұлттық тұлғатануды тарихи ойлаумен және тәрбиелік мазмұнмен ұштастыратын әдістемелік тәсіл болып табылады.

Е.Бекмаханов мұрасын тарих сабағында пайдалану үш элементті бір жүйеге біріктіруді талап етеді: тарихи дерек, тұлға бейнесі және тәрбиелік мақсат. Ұсынылған педагогикалық модель оқушыны мәтін талдауға жетелейді. Сонымен бірге тұлғаның азаматтық ұстанымын түсіну де назарда ұсталады. Тарихи оқиғаны құндылықтық тұрғыдан бағалау дағдысы да осы модель арқылы дамиды. Модельдің негізінде танымдық, құндылықтық және әрекеттік өлшемдер өзара тығыз байланыста қарастырылады.

Кесте – 1. Е.Бекмаханов мұрасын тарих сабағында қолданудың педагогикалық моделі

Модель компоненті	Мазмұндық негіз	Сабақтағы әдістемелік әрекет	Қалыптасатын нәтиже
Тарихи деректі талдау	Е. Бекмаханов еңбектеріндегі Кенесары Қасымұлы қозғалысына қатысты деректер	Мәтін үзіндісін талдау, дерек авторын анықтау, тарихи ұғымдарды нақтылау	Тарихи мәтінді түсіну, дереккөзге сын тұрғысынан қарау
Тұлға бейнесін салыстыру	Кеңестік тарихнамадағы және қазіргі мектеп мазмұнындағы тұлға бағасы	Екі түрлі мәтінді салыстыру, бағалау өлшемдерін анықтау, айырмашылықты дәлелдеу	Салыстырмалы талдау дағдысы, тарихи пайым

Құндылықтық мазмұнды ашу	Азаматтық ұстаным, елдік мүдде, академиялық адалдық, тарихи жауапкершілік	Дискуссиялық сұрақтар, моральдық дилемма, дәлелді пікір айту	Азаматтық жауапкершілік, құндылықтық бағдар
Тарихи жағдайды контекстік түсіндіру	XIX ғасырдағы отаршылдық саясат, ұлттық қозғалыстар, кеңестік идеологиялық қысым	Оқиғаны дәуір жағдайымен байланыстыру, себеп-салдарлық талдау жасау	Тарихи контексті түсіну, біржақты бағалаудан арылу
Әрекеттік қорытынды жасау	Оқушының мәтінмен, дерекпен және тарихи тұлға бейнесімен жұмыс нәтижесі	Қорытынды жазу, шағын пікір қорғау, рөлдік талдау элементтерін қолдану	Дәлел келтіру, жеке позицияны ғылыми негіздеу

Бұл модель тарихи тұлғаны жай өмірбаяндық мәліметтер жиынтығы ретінде қарастырмайды. Тұлға бейнесі тарихи ойлау мен тәрбиелік мазмұнды жалғастыратын оқу материалына айналады. Е. Бекмаханов еңбектері арқылы оқушы деректермен жұмыс істеудің маңызын ұғынады. Тарихи бағаның уақытқа қарай өзгеретінін де байқайды. Азаматтық ұстанымның қоғам үшін қаншалықты мәнді екенін түсінеді. Ұлттық тұлғаларды оқыту оқушының тарихи санасын қалыптастырумен шектелмейді. Дәлелді ойлау дағдысы да осы үдерісте нығаяды. Оқушы оқиғаларды салыстыруға, жауапты қорытынды жасауға үйренеді. Осылайша Е. Бекмаханов мұрасы сабақта тек тарихи ақпарат көзі емес, оқушы тұлғасын дамытатын педагогикалық құралға айналады.

Ұлттық білім беру тарихындағы ағартушылық институттардың тәжірибесі де тұлғатану, тарихи сана және қоғамдық жауапкершілік мәселелерінің педагогикалық мазмұнда өзара байланыста қарастырылғанын көрсетеді [18, 65-72].

Нәтижелер мен талқылау

Е.Бекмаханов еңбектерін сабақта пайдаланудың тиімділігі үш нәрсенің үйлесіміне байланысты. Тарихи дерек, тұлға бейнесі және тәрбиелік мақсат бір-бірімен сабақтаса қарастырылуы тиіс. Оқушы Кенесары қозғалысын жеке алмайды. Оны Бекмахановтың ғылыми көзқарасымен және сол дәуірдің саяси ахуалымен қосып зерделейді. Осы байланыс оқиғаның мәнін тереңірек ашады. Ұлттық тұлғаларды оқыту осылайша бірнеше дағдыны қатар дамытады. Оқушының тарихи ойлауы жетіледі. Деректермен жұмыс істеу іскерлігі артады. Азаматтық жауапкершілік сезімі қалыптасады.

Зерттеу Е.Бекмаханов мұрасының мектеп сабағында нәтижелі қолданылатынын дәлелдеді. Ол ұлттық тұлғатану бағытын тәрбиелік мазмұнмен байланыстырудың нақты жолын көрсетеді. Ғалымның Кенесары туралы еңбектері оқушыға ұлттық қозғалыстардың саяси табиғатын түсіндіреді. Тарихи тұлғаның қоғамдық рөлі де осы еңбектер арқылы анықталады. Дәлелге сүйенген ғылыми талдаудың маңызы да айқын көрінеді [5, 43-45].

Талдау барысында Бекмаханов зерттеулеріндегі тұлға бейнесі бірнеше қызмет атқаратыны анықталды. Ол тарихи деректі оқушыға жеткізудің тиімді құралына айналады. Сонымен бірге оқиғаны тарихи контексте бағалаудың негізін қалайды. Үшіншіден, оқушының азаматтық ұстанымын қалыптастыратын мазмұндық ресурс рөлін атқарады. Осы тұрғыдан тарихи тұлға жай өмірбаяндық мәліметтер жиынтығы болып қалмайды. Ол тарихи шешім, қоғамдық жауапкершілік және деректермен жұмыс мәдениетін танытатын оқу материалына айналады.

Кенесары қозғалысын Бекмаханов бір ғана бағамен сипаттамайды отаршылдық, мемлекеттілік идеясы, ішкі саяси ахуал, қозғалыстың әлеуметтік тірегі бір-бірімен

байланыста қаралады. Осы көпқырлы талдау оқушыны дайын қорытындыны жай қабылдаудан алшақтатады. Тұлғаның іс-әрекеті дәуірден бөлек түсіндірілмейді себеп-салдар байланысы контекст арқылы ашылады.

Зерттеу барысында ұлттық тұлғаларды оқытуға арналған әдістемелік компоненттер анықталып жүйеленді. Олардың мазмұны 3-кестеде көрсетілген.

Кесте - 1. Е. Бекмаханов мұрасын тарих сабағында қолданудың тәрбиелік-әдістемелік компоненттері

Компонент	Мазмұны	Оқушыда қалыптасатын нәтиже
Дерекпен жұмыс	Е.Бекмаханов еңбектеріндегі тарихи мәтіндерді талдау, дерек авторын және бағалау ұстанымын анықтау	Тарихи дерекке сын тұрғысынан қарау, мәтін мазмұнын дәлелмен түсіндіру
Тұлға бейнесін талдау	Кенесары Қасымұлының саяси қызметін тарихи жағдаймен байланыста қарастыру	Тұлғаның тарихи рөлін контекстік тұрғыдан бағалау
Құндылықтық пайым	Азаматтық ұстаным, тарихи әділет, елдік мүдде, академиялық адалдық мәселелерін талдау	Жауапкершілік, адалдық, азаматтық көзқарас туралы түсініктің қалыптасуы
Салыстырмалы бағалау	Кеңестік тарихнама мен қазіргі мектеп мазмұнындағы тұлға бағасын салыстыру	Салыстыру, дәлелдеу, қорытынды жасау дағдысының дамуы
Әдістемелік қолдану	Мәтінмен жұмыс, пікірталас, моральдық дилемма, рөлдік талдау элементтерін пайдалану	Тарихи ойлау, дәлелді сөйлеу, жеке позицияны негіздеу қабілетінің артуы

Дерекпен жұмыс оқушының мәтінді оқи білу мәдениетін қалыптастырады. Тұлға бейнесін талдағанда маңыздысы жеке адам рөлін не асыра, не кемсіте бағаламау. Салыстырмалы бағалау әртүрлі тарихнамалық ұстанымдарды ажыратуға үйретсе, құндылықтық пайым тарихи материалды азаматтық тәрбиемен жалғастырады. Осы компоненттердің бәрі пәндік білім мен тәрбиелік мақсатты біріктіруге бағытталған.

Талқылау нәтижелері бір нәрсені айқын көрсетті: тарихи тұлғаны оқытуда эмоциялық мадақтау басымдыққа ие болмауы тиіс. Тәрбиелік әсер біржақты дәріптеуден емес, тұлға әрекетін дерек, дәуір және қоғамдық жағдай аясында түсіндіруден туады. Бекмаханов мұрасын сабақта қолдану тарихи дәлдік, әдіснамалық сақтық және құндылықтық талдауды бір мезгілде ұстануды талап ететін жұмыс.

Оқушы дайын мәліметті жай қабылдамайды дерекпен жұмыс істейді, салыстырады, бағалайды, өз қорытындысын дәлелдейді. Міне, осы ауысым репродуктивті деңгейден аналитикалық деңгейге өтудің мәні. Ұсынылған әдістемелік жүйе осы мақсатқа құрылған.

Бекмаханов еңбектері мектеп тарихында жай ғана қосымша материал емес — ұлттық тұлғаларды оқытудың нақты ғылыми тірегі. Оның зерттеулері оқушыға да, мұғалімге де ойлануға нақты нүкте береді.

Қорытынды

Бекмахановтың Кенесары қозғалысына берген бағасы бір жақты емес, дәлелге сүйенген. Сондықтан оны сабақта қолданғанда оқушы оқиғаны тек "болды — болмады" деңгейінде емес, себеп-салдар, тарихи жағдай, тұлғаның рөлі тұрғысынан қарастыра бастайды. Бұл тарихи ойлаудың нақты белгісі.

Азаматтық жауапкершілік немесе елдік мүдде сияқты ұғымдарды оқушыға дайын анықтамамен беру онша нәтижелі емес. Бекмаханов мысалы керісінше жұмыс істейді: оқушы ғалымның өз тағдырын, саяси қысымға қарамастан ғылыми позициясынан таймағанын көреді де, «академиялық адалдық» деген не екенін өзі түйсінеді.

Зерттеу барысында анықталған әдістемелік бағыттарды қысқаша топтасақ: тарихи мәтінді талдау, бірнеше дереккөзді салыстыру, тұлғаны тарихи ортамен бірге қарастыру, моральдық дилеммаларды сыныпта ашық талқылау. Бұлардың бәрі жеке дағды ретінде емес, бір-бірімен байланысқан жүйе ретінде қолданылғанда ғана тиімді.

Сайып келгенде, Бекмаханов мұрасы сабақта екі мақсатты бір мезгілде орындайды тарихи білімді тереңдетеді және азаматтық санасы қалыптасқан оқушы тәрбиелеуге үлес қосады. Аталған тәсілдер оқушыны дайын ақпаратты қабылдаушы деңгейінде қалдырмай, тарихи дерекпен жұмыс істейтін, салыстыратын, бағалайтын және өз тұжырымын негіздей алатын субъект ретінде қалыптастыруға бағытталады.

Ұлттық тұлғаларды оқытуда тәрбиелік әсер тұлғаны біржақты дәріптеу арқылы емес, оның өмір жолын, қоғамдық қызметін және тарихи кезеңдегі таңдауын ғылыми негізде түсіндіру арқылы қалыптасады. Е. Бекмаханов мұрасы осы тұрғыдан тарих сабағында тарихи ойлау, құндылықтық пайым және азаматтық ұстаным қалыптастыруға мүмкіндік беретін әдістемелік ресурс ретінде бағаланады. Зерттеу нәтижелері ұлттық тұлғатану бағытын Қазақстан тарихын оқыту мазмұнында жүйелі қолдану оқушылардың тарихи пайымын, дерекпен жұмыс жасау мәдениетін және жауапты азаматтық көзқарасын дамытуға ықпал ететінін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі: деректер мен тарихнамалық еңбектер

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319 Заңы.
2. «Біртұтас тәрбие» бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрінің 2024 жылғы 30 шілдедегі № 194 бұйрығы.
3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың «Әділетті Қазақстан – Адал азамат» атты екінші отырысында сөйлеген сөзі. Түркістан қаласы, 2023.
4. Назарбаев Н.Ә. Ұлы даланың жеті қыры. 2018.
5. Бекмаханов Е. XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан. Алматы, 1994.
6. Бекмаханов Е. Қазақстан тарихы: көмекші құрал. Алматы, 1957.
7. Бекмаханова Х. Елі үшін туған ер: Е.Бекмаханов туралы естеліктер. Алматы: Жазушы, 2005. 216 б.
8. Қозыбаев М.Қ. Ақтандақтар ақиқаты. Алматы, 1992.
9. Нұрпейіс К. Ермұхан Бекмаханов және қазақ тарихы мәселелері. Алматы, 2005.
10. Әбусейітова М.Х. Қазақ тарихнамасының мәселелері. Алматы, 2010.
11. Омарбеков Т. Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Алматы, 2014.
12. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Алматы, 2004.
13. Қазақстан тарихы: очерктер. Алматы, 2013.
14. Қабылдинов З.Е., Қалиев Ж.Н., Бейсембаева А.Т. Қазақстан тарихы. XVIII–XIX ғасырлар: жалпы білім беретін мектептің 8(7)-сыныбына арналған оқулық. Алматы: Атамұра, 2018. 208 б.
15. Сармурзина Г. Тарихты оқыту әдістемесі және тұлғатану мәселелері // Отан тарихы. 2018. № 3. 45-52 бб.
16. Aubakirova Kh.A. Military art of Kazakhs in the period of Kenesary Kasymov's movement // Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series. 2025. Vol. 30. № 1(117). P. 85-92. doi: 10.31489/2025HPh1/85-92.
17. Даниярова А.Е. Применение интерактивных методов при проведении практического (семинарского) занятия в процессе изучения истории Казахстана // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». 2025. Т.30. № 1(117). С. 102-110. doi: 10.31489/2025HPh1/102-110.

18. Жолдас А.К., Батырбекқызы Г., Ахметшина Г.У., Жумабеков М.У. Ташкенттегі алғашқы Қазақ ағарту институтының тарихы және қызметі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Тарих. Философия сериясы. 2025. Т.30. № 4(120). 65–72 бб. doi: 10.31489/2025HPh4/65-72.

**Referens liste:
sources and historiographical works**

1. Qazaqstan Respublikasynyn «Bilim turaly» Zany. Qazaqstan Respublikasynyn 2007 zhylygy 27 shildedegi № 319 Zany
2. «Birtutas tarbie» bagdarlamasy. Qazaqstan Respublikasy Oqu-agartu ministrinin 2024 zhylygy 30 shildedegi № 194 buirygy
3. Memleket basshysy Qasym-Zhomart Toqaevtyн Ulttyq quryltaydyn «Adilette Qazaqstan - Adal azamat» atty ekinshi otyrasynda soilegen sozi. Turkistan qalasy, 2023
4. Nazarbaev N.A. Uly dalanyn zheti qyry. 2018
5. Bekmakhanov E. XIX gasyrdyn 20-40 zhyldaryndagy Qazaqstan. Almaty, 1994
6. Bekmakhanov E. Qazaqstan tarikhy: komekshi qural. Almaty, 1957
7. Bekmakhanova Kh. Eli ushin tугan er: E. Bekmakhanov turaly estelikter. Almaty: Zhazushy, 2005. 216 p.
8. Qozybaev M.K. Aqtandaktar aqiqaty. Almaty, 1992.
9. Nurpeis K. Ermukhan Bekmakhanov zhane qazaq tarikhy maseleleri. Almaty, 2005.
10. Abuseitova M.Kh. Qazaq tarikhnamasynyn maseleleri. Almaty, 2010.
11. Omarbekov T. Qazaqstan tarikhnynyn ozekti maseleleri. Almaty, 2014.
12. Qoigeldiev M. Ulttyq sayasi elita. Almaty, 2004.
13. Qazaqstan tarikhy: ocherkter. Almaty, 2013.
14. Qabyldinov Z.E., Qaliev Zh.N., Beisembaeva A.T. Qazaqstan tarikhy. XVIII–XIX gasyrlary: zhalpy bilim beretin mekteptin 8(7)-synybyna arналган оқулық. Almaty: Atamura, 2018. 208 p.
15. Sarmurzina G. Tarikhty oqytu adistemesi zhane tulghanu maseleleri. Otan tarikhy, 2018, no. 3, pp. 45-52.
16. Aubakirova Kh.A. Military art of Kazakhs in the period of Kenesary Kasymov's movement. Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series, 2025, vol. 30, no. 1(117), pp. 85-92. doi: 10.31489/2025HPh1/85-92.
17. Daniyarova A.E. Primenenie interaktivnykh metodov pri provedenii prakticheskogo (seminarskogo) zaniatiia v protsesse izucheniia istorii Kazakhstana [Application of interactive methods when giving a practical lesson (seminar) in the process of studying the history of Kazakhstan]. Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriia. Filosofiiia» – Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series, 2025, vol. 30, no. 1(117), pp. 102–110. doi: 10.31489/2025HPh1/102-110.
18. Zholdas A.K., Bатыrbekqyzy G., Akhmetshina G.U., Zhumabekov M.U. Tashkenttegi algashqy Qazaq agartu institutynyn tarikhy zhane qyzmeti [History and activity of the first Kazakh Institute of Education in Tashkent]. Qaragandy universitetinin khabarshysy. Tarikh. Filosofiiia seriiasy – Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series, 2025, vol. 30, no. 4(120), pp. 65–72. doi: 10.31489/2025HPh4/65-72.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) Исмайлова Балнұр Абдухалыққызы - 8D01601 - «Тарих педагогын даярлау» білім беру бағдарламасының I курс докторанты, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті. Шымкент қ., Қазақстан Республикасы. тел.: +7 778 686 40 59 e-mail: balnur.ismaylova1988@mail.ru